

Miša Đurković, ur., *Fašizam u našoj epohi* (Beograd: Čigoja štampa; Institut za evropske studije, 2023), 351 str.

Fašizam u našoj epohi naslov je zbornika radova koji je uredio Miša Đurković iz beogradskoga Instituta za evropske studije. Zbornik je nastao kao skup radova prezentiranih na znanstvenom skupu održanom 2022. u Beogradu povodom stote obljetnice dolaska na vlast Benita Mussolinija. Jedan od govornika na skupu bio je i profesor Roger Griffin s oksfordskoga sveučilišta, čiji su radovi o fašizmu obavezna literatura za svakoga tko se bavi ovom temom. Naslov zbornika parafraza je naslova najvažnijega djela njemačkoga povjesničara Ernsta Noltea – *Fašizam u svojoj epohi*, u kojem je Nolte pokušao objasniti izvore i korijene fašizma, promatrajući fašizam kao krajnji izraz pobune protiv moderne. Nastavljajući se na Noltea ili pak izvlačeći zaključke drugačije od njegovih, autori čija su djela sabrana u ovoj knjizi dali su svoj izvorni doprinos istraživanjima fašizma te prikazali kako se fašizam tematizirao u državama bivše Jugoslavije. Fašizam se kao pojam koristi vrlo često, no u svakodnevnoj uporabi taj je pojam izgubio svoje izvorno značenje te se koristi prvenstveno kao sredstvo etiketiranja i diskvalificiranja političkih protivnika ili neistomišljenika. Prvi dio zbornika sačinjen je od tekstova koji sadržavaju raščlambu pojma fašizma i daju pregled raznih škola mišljenja o tome što fašizam jest ili nije. Prikazani su razni teorijski modeli, ali i njihova primjena, primjerice u članku Rastka Lompára „Prilog sistematizaciji međuratne jugoslovenske desnice u svjetlu ‘novog konsenzusa’ u studijama fašizma”, u kojem se razne organizacije ili pokrete međuratne jugoslovenske desnice pokušalo jasnije odrediti. Drugi dio zbornika sastoji se od radova u kojima se pokušalo proširiti istraživanja o fašizmu, primjerice u članku Dušana Dostanića o fašizmu kao stilu ili člancima koji se bave zanemarenim dijelovima studija fašizma poput fašizma i fašističkih pokreta izvan granica Europe, u Južnoj Americi ili u islamskom svijetu.

Da bi se samom tekstu uopće moglo pristupiti, najprije se moramo zapitati što je zapravo fašizam. Pokušaji da se fašizam odredi počeli su i prije nego što je fašistički pokret Benita Mussolinija došao na vlast u Italiji 1922., a nastavljaju se do današnjih dana te je upitno postoji li neki drugi politički pojam za koji je ponuđen toliki raspon definicija ili je generirao toliko žustrih rasprava kao što je to fašizam. Razni autori dali su svoj doprinos toj debati, no nekoliko je definicija koje su utjecale na velik broj autora. Na primjer, Stanley Payne fašizam definira kao oblik revolucionarnoga ultranacionalizma za nacionalnu obnovu temeljenog prvenstveno na vitalističkoj filozofiji, strukturiranog oko ekstremnoga elitizma, masovne mobilizacije i *Führerprinzipa*, koji pozitivno vrednuje nasilje kao cilj i kao sredstvo i koji ima tendenciju rat i militarističke vrline postaviti kao normu. Nastavljajući se na Paynea, Roger Griffin ponudio je svoju sažetu definiciju fašizma kao političke ideologije u čijoj je mitskoj jezgri u svojim različitim permutacijama palingenetički oblik populističkoga ultranacionalizma. Upravo ta Griffinova definicija jedna je od trenutno najprihvaćenijih. Ipak, svi pokušaji da se fašizam jasno odredi nisu bili dovoljni te se u svakodnevnoj uporabi takve definicije uglavnom zanemaruju, a pojam koristi prvenstveno u svrhu političke borbe. U knjizi su na visokoj teorijskoj razini, uvijek u povijesnom kontekstu, prikazane različite definicije fašizma.

Nakon uvoda koji je napisao urednik Miša Đurković, zbornik započinje tekstom Rogera Griffina „*Marciare e marcire*”, u kojem je pokazana važnost razbijanja fašističkih mitova, prvenstveno mita o fašističkome maršu kao iskazu volje nacije. Griffin prikazuje kako je mitologizacija fašizma počela već onda kad fašisti dolaze na vlast u Italiji krajem 1922. godine. Takozvani marš na Rim u fašističkoj propagandi istoga se trena počinje prikazivati kao epohalni događaj koji je simboličkim maršom Italiju i čitavu talijansku naciju vratio na ispravan povijesni put. Griffin ističe da se taj događaj zapravo nije ni dogodio, barem ne onako kako su ga fašisti prikazivali. Umjesto puča i zauzimanja vlasti silom, ono što se dogodilo zapravo je bila obična tranzicija vlasti jer je talijanski kralj popustio političkom pritisku i odlučio Mussolinija imenovati za premijera. Marš koji se nakon toga dogodio bio je ništa više nego parada na kojoj su redovi uniformiranih muškaraca salutirali kralju. Ipak, fašistički režim taj je događaj pretvorio u osnivački mit nove Italije do te mjere da su čak uveli novi kalendar, koji je za prvi dan uzimao 29. listopada 1922., to jest završni dan takozvanoga marša. Kako ističe Griffin, fetišizacija marševa kod suvremene radikalne i ekstremne desnice atavizam je Mussolinijevih vremena i uvjerenja da se demonstracijom sile u obliku marša onoga „zdravog” dijela nacije vlast može osvojiti, a nacija potom preoblikovati ili vratiti na ispravan put.

Slijedi prilog Jove Bakića „Mesto pojma fašizam među drugim pojmovima koji spadaju u krajnju desnicu”, u kojem su iznesene definicije i razlike među pojmovima krajnje, radikalne, ekstremističke i fašističke desnice. On smatra da se nacionalizam radikalne desnice od 80-ih godina prošloga stoljeća izražava kroz takozvanu ideju etnopluralizma i poziva na očuvanje tradicionalne europske kulture, što bi prema radikalima najlakše bilo postići očuvanjem tradicionalne ili „čiste” demografske slike. Stranke takozvane populističke desnice u Europi koje zastupaju restriktivne imigracijske politike po ovom bi se modelu svrstale u radikalno desne stranke. Ekstremna je desnica pak otvoreno antidemokratska te se ne libi uporabiti nasilje da bi postigla društvenu promjenu. Kako ističe Bakić, vrijednosti ekstremne desnice vrlo se često ističu u navijačkim skupinama, kojima nasilje ili rasizam nisu nimalo strani. Konačno, fašistička desnica prema Bakiću ima vrijednosni skup gotovo identičan onom ekstremne desnice i vodi u jednostranačku korporativno-stalešku državu čiji je cilj nacionalno uskrnuće, spomenuta palingeneza.

U tekstu Todora Kuljića „Antifašizam sub speciae moći i konverzije” iz marksističke perspektive prikazano je kako su rasprave o fašizmu i o tome što se pod fašizmom podrazumijeva podložne političkim okolnostima. Kuljić promatra fašizam i antifašizam te procese promjena značenja koje su ta dva pojma prošla od 1945. do današnjih dana. Zastupa tezu o dva tipa antifašizma danas: politički korektnom i autentičnom antifašizmu. Ističe da je autentični antifašizam bio izričito vezan za anti-kapitalizam s obzirom na to da iz marksističke perspektive fašizam nije ništa drugo nego otvorena diktatura buržoazije. Kuljić smatra da se umanjuje značenje autentičnoga antifašizma te se pod utjecajem teorije o dva totalitarizma propisuje ideološki uvjetovana verzija korektnoga antifašizma. To tumačenje antifašizma preuzima liberalnu ideologiju, a mnogi prijašnji pristaše marksističkoga tumačenja antifašizma popustili su pred moći liberala i „konvertirali” se u pristaše antitotalitarizma.

Doprinos tumačenju fašizma je i članak profesora Miše Đurkovića „Fašistički minimum ili porodične sličnosti”. U njemu se nastoji definirati „fašistički minimum” – to jest one značajke koje bi bile potrebne da se neka ideologija, pokret ili poredak mogu legitimno nazvati fašističkim. Postavlja se pitanje može li se zaista Mussolinija, Francisca Franca ili Jozefa Tisu svesti pod najmanji zajednički nazivnik pojma fašizma ili se ti režimi mogu drugačije odrediti. U takvoj situaciji Đurković se izjašnjava kao pobornik „modela obiteljskih sličnosti” na tragu Wittgensteina. Cilj je toga modela identificirati neke temeljne vrijednosti koje se pojavljuju u različitim iteracijama fašizma. Vrijednosti poput radikalizma, imperijalizma, fascinacije tehnologijom, rasizma ili kulta vođe bile su zastupljene u raznim režimima koje nazivamo fašističkim, iako ti režimi nisu nužno dijelili baš sve od tih vrijednosti niti su te vrijednosti bile izražene jednakim intenzitetom. Zaključio je da ako neki režim pokazuje znatan broj tih vrijednosti, moglo bi ga se opravdano smatrati fašističkim, i to bez potrebe da ga se potpuno sabije u kalup strogo određenih definicija.

Nastavljajući se na temu različitih ideologijskih interpretacija fašizma, članak Tihomira Cipeka „Tri tumačenja fašizma. Komunisti, konzervativci i liberali o fašističkoj revoluciji” donosi analizu triju tumačenja fašizma – marksističkoga, konzervativnoga i liberalnoga. Istaknuto je da se fašizam nije pojavio isključivo zbog iskustva Prvoga svjetskog rata, nego da su rat i njegove posljedice omogućili da se već postojeći otpor prosvjetiteljstvu, liberalizmu, komunizmu i demokraciji politički izrazi. Polazeći od teorije „socijalfaşizma”, početno stajalište marksista o fašizmu jest da se radi o otvorenoj diktaturi buržoazije koja je pokazatelj toga da je kapitalizam u krizi. Jasno je pokazano da za marksiste postoji snažna veza između fašizma i kapitalizma, no Cipek upozorava da takva definicija nije sasvim točna, prije svega zbog činjenice da se u najrazvijenijim međuratnim demokracijama Zapada, Sjedinjenim Američkim Državama i Ujedinjenom Kraljevstvu, fašizam nije razvio. Konzervativni autori fašizam opisuju kao „političku religiju” koja je nastala da bi se ispunila ljudska potreba za pripadanjem i smislom nakon što je stvarna religija sekularizacijom izgubila monopol nad tumačenjem društva. Valja naglasiti da slično stajalište konzervativci zauzimaju i prema komunizmu. Za liberale pak suštinske razlike između fašizma i komunizma nisu bitne, pa oba tumače pomoću teorije totalitarizma. Stvorivši narativ o antitotalitarizmu, liberali i fašizam i komunizam trpaju u istu kategoriju antikapitalističkih režima, ističući da su i jedno i drugo antiindividualističke i antidemokratske ideologije koje su u praksi samo dvije različite strane istoga totalitarnog novčića.

Prvi dio zbornika bavi se teorijskim pristupima fašizmu, a drugi dio čine studije slučaja kojima se fašizam nastoji propitati u određenom kontekstu. U tekstu Dušana Dostanića „Armin Moler i fašizam kao stil” piše se o fašizmu kao političkom stilu. U tom kontekstu tumači ga se pomoću filozofije Armina Mohlera. Istaknuto je da je Mohler po uzoru na Zeeva Sternhella fašizam promatrao kao fenomen koji ne pripada ni ljevici ni desnici, nego postoji kao treći put sačinjen od razočaranih ljevičara i razočaranih desničara. Za Mohlera fašizam nije bio ideologija nego ponašanje ili stil odlikovan lakoćom, vitalnošću i željom za borbom. Fašizam, prema Mohleru, nastaje mnogo prije Mussolinija i Hitlera te je kao takav fenomen pojedinca i postoji neovisno o postojanju fašističkih stranaka ili režima. Time se pojam fašizma kod Mohlera

pokušava rehabilitirati i izvući iz sjene Hitlera i holokausta, a svojim tumačenjem od konsenzusa u istraživanjima fašizma odstupa i Dostanić.

U ovom dijelu zbornika pozornost je posvećena i tradicionalizmu ili perenijalizmu, koji se u tekstu Aleksandra Gajića „Tradicionalizam i fašizam” pokušava definirati i odijeliti od fašizma usporednom analizom sličnosti i razlika između tradicionalističke i fašističke ideologije. Istaknuto je da se moderni „alt-right” pokret, u prvom redu u Sjedinjenim Američkim Državama, često dovodi u vezu s raznim tradicionalističkim autorima, prvenstveno Juliusom Evolom. U članku se pokušava odgovoriti na pitanje je li takva veza važna i koliki je zapravo utjecaj tradicionalističke misli na suvremenu radikalnu i ekstremističku desnicu. Zaključuje da je tradicionalizam pojava mnogo starija od fašizma, sežući čak i do vremena antičke Grčke, te da iako postoje određene veze između tradicionalista i fašista, one nisu dovoljno jake da bi se tradicionalizam smatralo dijelom fašističke ideologije ili pokretom pod znatnim fašističkim utjecajem.

Osobito je zanimljiv tekst Stevana Gajića „Bakenbardi i prolećna magnovenja. Politički ekstremizam i politička konfuzija u ruskom svetu” o desnom političkom ekstremizmu u Rusiji, Bjelorusiji i Ukrajini, odnosno na prostoru koji autor prepoznaje kao „ruski svijet”. Gajić donosi detaljan pregled ekstremno desnih pokreta u tim državama te analizira njihovu vezu s fašizmom. Prikazao je kako se ideološki vakuum nastao nakon sloma komunizma na ruskom govornom području nerijetko popunio ekstremno desnim ideologijama. U procesu konsolidacije ukrajinske nacije i njezina konačnoga razdruživanja od ruske nacije desni ekstremizam postao je srednja struja ukrajinske politike. Gajić rat u Ukrajini vidi kao „rusko-ruski rat”, a – uslijed činjenice da su u vojske zaraćenih strana uključeni pripadnici gotovo svih nacionalnosti bivšega Saveza Sovjetskih Socijalističkih Republika – i kao građanski rat. Članak je zanimljiv jer daje drugačiju perspektivu, kao i iscrpan pregled desnih ideoloških kretanja u Ukrajini, Bjelorusiji i Rusiji. Na ovaj članak dobro se nastavlja tekst Alekse Filipovića „Pregled sovjetskog i ruskog istraživanja ideologije fašizma”, koji daje pregled povijesti proučavanja fašizma i nacizma u sovjetskoj, a poslije i ruskoj akademskoj zajednici.

Vrlo su zanimljivi i članci Rajka Petrovića „Hispanski svet i fašizam” i Srboljuba Peovića „Fašizam i islamski svet”. Petrović je zaključio da u hispanskom svijetu (misleći prvenstveno na Južnu Ameriku) fašisti nikad nisu bili na vlasti niti je bilo većih fašističkih pokreta te da fašizam kao pojam ima sličnu sudbinu kao i na Zapadu, pa je korišten prvenstveno kao sredstvo ljevice kojim se etiketira političke protivnike. U svojem tekstu Peović je uvjerljivo pokazao da u islamskom svijetu fašizam nikad nije bio zastupljen, a da neki međuratni politički pokreti koji su se inspirirali europskim fašizmom nikad nisu privukli masovno članstvo niti osvojili vlast.

Knjiga je vrijedan doprinos istraživanju fašizma. Upozoreno je na njegove različite manifestacije, kao ideologije, kao pokreta i kao političkoga poretka. Teorijski dio zbornika omogućuje da se stekne uvid u povijest različitih tumačenja fašizma. Naglašeno je da je svako od njih određeno ideologijom i političkim ciljevima onih koji su ga interpretirali. Izvrsno je prikazano kako su se razvijala suvremena istraživanja fašizma i kako se postigao istraživački konsenzus o značenju samoga pojma te što to

znači „fašistički minimum”. Pomoću studija slučaja uspješno su prikazane značajke fašističkih pokreta u pojedinim državama i kulturama. Zaključno treba reći da je Miša Đurković uredio odličnu knjigu koja čitatelju olakšava shvaćanje ove naizgled vječne teme.

Viktor Krklec

Sabrina P. Ramet, *Komunizam u Srednjoj i Jugoistočnoj Europi. Politika, kultura i društvo 1943-1991.*, preveo Vladimir Filipović (Zagreb: Srednja Europa: 2024), XIII + 358 str.

Američka povjesničarka Sabrina Ramet, koja je velik dio svojih istraživanja i knjiga posvetila različitim aspektima povijesti Jugoslavije, objavila je 2023. novu knjigu koja se bavi komunističkim sustavima u zemljama srednje i jugoistočne Europe. Moj prikaz te knjige objavljen je nedavno u *Tokovima istorije*, časopisu Instituta za noviju istoriju Srbije u Beogradu. Budući da je zagrebačka izdavačka kuća Srednja Europa vrlo brzo objavila hrvatsko izdanje iste knjige, u prijevodu Vladimira Filipovića, profesora na Međunarodnom sveučilištu Libertas, ovdje objavljujem neznatno promijenjenu inačicu spomenutoga prikaza da bi se popratilo objavljivanje hrvatskoga izdanja knjige.

Ramet u „Predgovoru” (str. VII–IX) objašnjava da o temi komunističkih sustava u srednjoj i jugoistočnoj Europi postoji raznovrsna literatura na engleskom jeziku. Ipak, smatra da se ta literatura uglavnom ograničava na opis političkih događaja, kao i pitanja gospodarstva. Nasuprot tome, ona je u ovoj knjizi opširnu pozornost posvetila položaju vjerskih zajednica u tim državama. Jednaku pažnju posvetila je položaju kulture (književnost, film, kazalište, glazba), kao i položaju žena u tim komunističkim državama. Razmatranjem tih pitanja, ova knjiga znatno upotpunjuje poznavanje komunističkoga razdoblja u zemljama srednje i jugoistočne Europe.

Slijedi „Pojmovnik”, koji sadržava pojmove važne za razumijevanje komunističkih sustava, u kojem su sažeto objašnjeni pojmovi kao što su „Brežnjevljeva doktrina”, „centralni komitet”, „samokritika”, „Varšavski pakt” itd., kao i popis kratica korištenih u tekstu (str. XI–XIII).

U uvodnom poglavlju („Nenamjerne posljedice komunizma”, str. 1–10) Ramet objašnjava da će u svojem prikazu komunističkih sustava u istočnoj i srednjoj Europi koristiti postavke američkoga sociologa Roberta K. Mertona o tome kako određeni programi i politike imaju namjeravane i vidljive posljedice, zatim nuspojave (nenamjeravane, ali uočene posljedice), kao i nehotične učinke, one koje se nije namjeravalo postići niti su primijećeni i shvaćeni kao posljedica programa i politika koje su ih pokrenule. Dakle, objašnjava autorica, komunistička politika i planovi na različitim društvenim područjima, od politike i gospodarstva do odnosa prema vjerskim zajednicama, velikim su dijelom doveli do nehotičnih posljedica, koje su na kraju destabilizirale komunističku vlast i dovodile ju u sukob s dijelovima stanovništva.